

Розділ 3

.....

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЕЛЕКТРОННОГО УРЯДУВАННЯ В СУЧАСНОМУ ПРАВОВОМУ ПРОСТОРІ

.....

CURRENT ISSUES OF ELECTRONIC GOVERNMENT IN THE MODERN LEGAL AREA

Гаран О. В.

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри
адміністративного та господарського права
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
ORCID ID: 0000-0002-6757-6309
(м. Одеса)

Анотація

Досліджено питання електронного урядування в сучасних умовах і акцентована увага на розумінні цього правового явища та формах (рівнях) його реалізації. Проведено аналіз основних концептуальних підходів до розуміння сутності е-урядування і з'ясовано, що найбільш вживаними є шість основних наукових підходів. Представлено авторське визначення електронного урядування. Окреслено чотири сфери прояву електронного урядування: Електронні послуги (*e-services*); Електронне управління (*e-management*); Електронна демократія (*e-democracy*); Електронна комерція (*e-commerce*).

Окрема увага була приділена формам (рівням взаємодії) е – урядування : G2G – « Уряд – уряду»; G2B – «Уряд – бізнесу»; G2C – «Уряд – громадянам»; G2Lg – «Уряд – органи місцевого самоврядування»; G2N – «Уряд – неурядовим організаціям»; G2E – «Уряд державним службовцям»; G2I – «Уряд – міжнародні організації».

Результатами дослідження стало визначення поняття е-урядування та окреслення основних векторів трансформації рівнів реалізації електронного урядування в сучасних умовах і зміна їх сутності під впливом викликів сьогодення, а також надані пропозиції щодо удосконалення розуміння моделей е-урядування із урахуванням інтеграції України в європейський правовий простір.

Summary

The issues of e-governance in modern conditions are investigated. In addition, attention is focused on the understanding of this legal phenomenon and the forms (levels) of its implementation. The analysis of the main conceptual approaches to understanding the essence of e-governance has been carried out and it has been determined that six main scientific approaches are most commonly used from the position of which e-government is: 1) a form of organization of public administration; 2) optimization of the process of providing administrative and social services; 3) the system of interaction between public authorities and the population; 4) a new form of public management; 5) the process of using IT technologies; 6) a modern complex form of public administration based on the use of modern technologies. The author's definition of e-governance is presented.

Four spheres of manifestation of e-governance are designated: e-services; e-management; e-democracy; e-commerce.

It is noted that e-government is the basis and catalyst for the formation of a qualitatively new space for public cooperation and acts as a powerful potential for solving issues of communication between the government and individuals, and also determines new vectors for the transformation of these relations and has a significant impact on the development of its individual components: e-government ; e-medicine; e-telephony; e-legislation; e-employment; e-education; e-library; e-bank; e-democracy; e-inventory; e-television; e-transport; e-insurance. This process was especially accelerated due to the successful implementation of the “State in a Smartphone” program and the need to instantly respond to the challenges of war.

Special attention was paid to the forms (levels of interaction) of e-governance: G2G – “government to government”; G2B – “government to business”; G2C – “government to citizens”; G2Lg – “government to local

governments”; G2N – “government-to-nonprofit”; G2E – “government-to-employee”; G2I – “government to international organizations”.

The results of the study were the definition of the concept of e-governance and the definition of the main vectors of transformation of the levels of implementation of e-government in modern conditions and the change in their essence under the influence of the challenges of the present, as well as proposals for improving the understanding of e-governance models, taking into account the integration of Ukraine into the European legal space.

ВСТУП

Поняття електронного урядування (*e-Government*) постійно привертає увагу національної та міжнародної наукової спільноти і практиків. Така увага пов’язана із тим, що в умовах становлення цифрового суспільства цей правовий феномен став одним із невід’ємних інструментів реформування відносин взаємодії між державою та громадськістю і створює умови для переведення зазначеної комунікації на якісно новий сучасний рівень та наповнює публічне управління новим змістом.

Різноманітні теоретичні, практичні та методологічні питання розвитку *e-Government* в публічному управлінні, враховуючи практичні аспекти впливу цифрових технологій на розвиток державного управління, у своїх доробках досліджували Є. Архипова, О. Баранов, А. Барікова, М. Белікова, В. Биркович, Т. Биркович, О. Вақун, А. Грицан, Н. Грицяк, О. Дегтяр, М. Демкова, С. Дзюба, О. Дергачов, Н. Драгомирецька, В. Дрешпак, Ю. Добуш, Д. Дубова, С. Дубов, П. Жежнич, В. Єганов, Г. Жекало, М. Заяць, О. Кабанец, В. Малиновський, В. Мицишин, А. Неділько, В. Нестерович, Л. Левченко, Я. Калакура, М. Климаш, П. Клімушкін, Р. Коваль, І. Колесніченко, Н. Орлова, Г. Почепцов, С. Політанський, Ю. Приймак, І. Семчук, А. Семенченко, А. Серенко, А. Ткаченко, В. Фурашев, І. Царенко, С. Чукут та інші.

Комплексно питання електронного урядування та електронної демократії, у площині концептуальних засад, висвітлено у навчальних посібниках (15 частин) А. Семенченка та В. Дрешпака (2017), але вони віддзеркалюють положення законодавства та наукових доробок станом на 2017 рік. За останні п’ять років змінилося і законодавство, і наукові по-

гляди на деякі питання. Тому, виникає потреба у сучасному погляді на е-урядування.

Зарубіжний досвід упровадження електронного урядування в публічному управлінні аналізували багато науковців, а саме: М. Демкова, І. Жилиєв, К. Линьов, І. Лопушинський, І. Коліушко, Н. Клищ, О. Мазур, О. Онуфрієнко, С. Політанський, А. Серенок, Д. Спасібов, А. Ушаков, М. Фігель та інші.

Великий обсяг та кількість наукових досліджень підтверджує той факт, що в останні роки науково-практична зацікавленість е-урядуванням, як правового явища, постійно збільшується, враховуючи успішно реалізовані національні програми: «Держава в смартфоні» тощо.

Більшість наукових доробок націлені на дослідження електронного урядування як дієвого, результативного інструменту досягнення завдань у сфері публічного управління та адміністрування. Проте, вважаємо, що, в цілому, напрацювань щодо сучасного стану розуміння *e-Government* через призму викликів війни недостатньо. Тому, можливо визначити, що актуальність даного дослідження полягає в усвідомленні того, що розвиток *e-Government* призводить до зміни парадигми державного управління та перенесення акценту на державне регулювання і задоволення потреб осіб із урахуванням викликів сьогодення, залучаючи сучасні інформаційно-телекомунікаційні технології.

Електронне урядування – це також один із важливих чинників для того, щоб Україна стала зручною країною, з точки зору надання державних послуг, здійснення державного сервісу завдяки прискоренню цифровізації держави із урахуванням міжнародних й європейських цінностей: верховенства права, рівності усіх перед законом та поваги до прав людини. Реалізація правових механізмів е-урядування сприяє появі нового формату державного сервісу – поєднання п'ятих складових: 1) збалансованого співвідношення публічних та приватних інтересів; 2) комфортні умови комунікації; 3) застосування сучасних технологій; 4) підвищення рівню відкритості, прозорості процесу надання/отримання певної державної послуги; 5) гарантований набір державних послуг та індивідуальний підхід з увагою на сервіс.

Метою даного дослідження є аналіз наукової літератури та законодавства стосовно поняття, моделей та особливостей прояву електронного урядування в сучасних умовах, здійснення уточнення основних концепцій, які застосовуються до вивчення цього правового феномену і

з'ясування тенденцій його розвитку й окремих його складових, що є потужною передумовою розвитку національного демократичного суспільства на шляху до європейського простору.

Дослідження було проведено на основі різноманітних методологічних підходів, але всі вони ґрунтуються, головним чином, на аналізі концептуальних положень, що сприяло визначенню певних тенденцій трансформації е-урядування на основі моделей, структур та теорій. Тобто, методологічним підґрунтям дослідження є методи, що складають загальну систему методології – це загальноновизнані методи наукового дослідження явищ дійсності у їх взаємозв'язку: статистичний, системно-функціональний, конкретно-історичний, формально-логічний, компаративний аналіз, синтез, індукція, дедукція тощо.

Застосування зазначених методів допомогло здійснити аналіз національного та міжнародного законодавства, а також наукової літератури, що дозволяє визначити межі й можливості розвитку електронного урядування в Україні в сучасних умовах.

§1. Сучасні підходи до розуміння електронного урядування

В Концепції розвитку електронного урядування в Україні від 20.09.2017 р. № 649-р зазначено, що «розвиток електронного урядування є одним з першочергових пріоритетів реформування системи державного управління» [1].

Потреба у розвитку та розбудові інституту електронного урядування обумовлена декількома чинниками, зокрема:

а) е-урядування (*e-Government*) це – форма організації державного управління, яка сприяє підвищенню ефективності, відкритості та прозорості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій для формування нового типу держави, орієнтованої на задоволення потреб громадян [1].

б) е-урядування – це одних з важливих чинників забезпечення позитивної результативності проведення реформ та підвищення позитивного іміджу нашої держави на міжнародній арені. Дійсно, *e-Government* останнім часом, все більше виступає потужним інструментом, який впливає

на трансформацію відносин: сприяє налагодженню постійної комунікації між владою, бізнесом та громадянами, внаслідок чого, держава має можливість ефективно функціонувати в цілому; формуються сприятливі умови для розвитку суспільства та окремих його сегментів. Досягнення визначених результатів можливо завдяки використанню можливостей сучасних електронних технологій й інтернет-комунікацій та їх всеосяжному поширенню. Особливо це актуально в часи війни, коли налагоджені зв'язки комунікації можуть змінюватися миттєво (наприклад, внаслідок бомбардування, тимчасової окупації певних територій тощо).

в) е-урядування – це потужна передумова, підґрунтя для формування і розвитку в Україні сталої цифрової економіки й цифрового ринку та їх подальша інституалізація до єдиного цифрового ринку ЄС (*EU Digital Single Market Strategy*) із урахуванням європейських вимог та стандартів [1].

Особливо це актуалізується у зв'язку із отриманням Україною 23.06.2022 року статусу кандидата на вступ до ЄС, яким Європейський Союз демонструє свою готовність тісніше інтегрувати Україну в свої структури, допомогти нашій країні відновитися після війни та досягти високих критеріїв членства в ЄС [2].

Враховуючи стійку глобальну тенденцію до підвищення темпів розвитку е-урядування, яка була виявлена на підставі проведеного дослідження «E-Government Survey 2020», питання пов'язані із електронним урядуванням привертають увагу наукової спільноти та окремих дослідників.

Аналіз наукових концепцій розуміння електронного урядування дозволяє визначити, що до визначення категорії «електронне урядування» застосовуються різні доктринальні підходи, кожен з яких намагається розкрити її своєрідність із урахуванням різних критеріїв. При цьому, найбільш вживаними є шість основних наукових підходів стосовно розуміння сутності е-урядування:

- 1) форма організації державного управління;
- 2) оптимізація процесу надання адміністративно-соціальних послуг;
- 3) система взаємодії органів публічної влади з населенням;
- 4) нова форма державного менеджменту;
- 5) процес використання інформаційних і комунікаційних технологій;
- 6) сучасна складна форма публічного управління, яка ґрунтується на використанні сучасних технологій.

Перша концепція розуміння е-урядування акцентує увагу на те, що це форма організації державного управління, яка обумовлена метою цього

управління – це підвищення ефективності, відкритості та прозорості діяльності органів державної влади за рахунок інтенсивного використання здобутків інформаційно-телекомунікаційних технологій.

Так, І. В. Семчук, В. Г. Мазур зазначають, що «завдяки широкому впровадженню засад е-урядування формується новий тип держави, орієнтований на задоволення потреб громадян» [3].

В. Фурашев наголошує, що «е-урядування – це форма організації державного управління, яка забезпечує підвищення ефективності, відкритості та прозорості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування з використанням інформаційно-комунікаційних технологій, яка спрямована на максимально просте і доступне спілкування з ними фізичних та юридичних осіб, неурядових організацій та формування інформаційного суспільства» [4].

Якщо враховувати зміну парадигми взаємодії держави та суспільства, все більше представників наукової спільноти дотримується точки зору, що сучасним підходом до управління є зміна фокусу з категорії «державне управління» на категорію «державне регулювання». Хоча в національному законодавстві використовуються поняття «державне управління» та «державне регулювання», а в деяких випадках і зустрічається така конструкція «державне регулювання та управління у сферах ...», однак зміст цих категорій залишається не до кінця визначеним, і така правова неоднозначність призводить до різноманітного тлумачення, а відтак – до невизначеності цих двох категорій по суті [6].

В сучасних умовах все більше науковців погоджуються з твердженням, що зміст поняття «державне управління» є досить застарілим і потребує «осучаснення», за рахунок наукового осмислення та подальшого законодавчого закріплення дефініції «державне регулювання». Ми пропонуємо йти далі, беручи до уваги, що публічна влада виступає у двох формах: державна влада та влада місцевого самоврядування, і тому, першу концепцію е-урядування розширити до рівня «форми організації публічного регулювання».

Відповідно до другої концепції, е-урядування – це спосіб оптимізації процесу надання державного сервісу, шляхом розбудови внутрішніх і зовнішніх відносин в окресленому сегменті державної діяльності за допомогою технічних засобів, Інтернету та сучасних засобів масової інформації. Процес надання державних послуг із урахуванням приватних

інтересів осіб, постійно потребує коректив, однак такі відносини щодня вдосконалюються, стають більш зручними і доступнішими для осіб.

Цю дуже чудову концепцію підтримує Єврокомісія ЄС, яка тлумачить поняття «е-урядування» наступним чином: «використання ІКТ в державному управлінні в поєднанні з організаційними змінами та новими навичками задля поліпшення послуг та здійснення демократичних перетворень, зміцнення підтримки державної політики в країні» [7].

Кроком до здійснення системних перетворень у площині *e-Government* стали «Основні вимоги до якості обслуговування суб'єктів звернення» від 10 грудня 2021 року № 173 [8], якими запроваджуються єдині стандарти якості державного сервісу.

Відтепер, понад 7 тисяч державних органів, що надають послуги українцям, відповідатимуть новим вимогам. Вони забезпечать високий рівень сервісу та рівні умови для всіх верст населення. Наказ № 173 дозволяє практично реалізувати сучасний клієнтоорієнтований підхід у державних установах та наблизити рівень сервісу до європейських та світових стандартів і практик надання державних послуг. Крім цього, це спростить роботу працівників ЦНАП (центри надання адміністративних послуг) та інших фронт-офісів, що надають адміністративні послуги. Адже у них з'явиться чіткий порядок дій у типових ситуаціях та варіанти реагування у нетипових ситуаціях [9].

Третя концепція розуміння е-урядування акцентує увагу на те, що це система взаємодії органів публічної влади з населенням, яка будується на широкому застосуванні інформаційних технологій з метою підвищення доступності та якості державних послуг, зменшення строків їх надання, а також зниження адміністративного навантаження на громадян та організації щодо їх отримання [10].

Четверта концепція розглядає електронне урядування як нову форму державного менеджменту, яка ґрунтується на поєднанні двох основних чинників: модернізації всієї системи державного управління та формування активної взаємодії органів публічної влади з громадянами за допомогою сучасних ІКТ.

Наприклад, М. Белікова звертає увагу, що е-урядування – це новітня форма управління, функціонування якої здійснюється за допомогою інформаційно-телекомунікаційних технологій, що має на меті спрощення доступу громадян до державного управління, покращення роботи органів державної влади [5].

Представники п'ятої концепції звертають увагу на те, що е-урядування – це форма, спосіб, модель організації державної влади, діяльність якої ґрунтується на використанні інформаційних і комунікаційних технологій.

І. О. Царенко, Н. С. Красножон зазначають, що законодавство США визначає електронне урядування як «діяльність по використанню органами влади Інтернет-додатків та інших інформаційних технологій, інтегрованих з процесами, які використовують дані технології для того, щоб покращити доступ до поширення державної інформації та послуг громадянам та іншим державним організаціям або покращити діяльність органів влади, зокрема їх результативність, якість послуг та будь-яких трансформацій» [7].

Визначення е-урядування, закріплене в Концепції розвитку електронного урядування в Україні № 649-р, враховує основні засади антикорупційного законодавства і чітко визначає мету електронного урядування: підвищення ефективності, відкритості та прозорості діяльності органів влади, орієнтованої на задоволення потреб громадян та окреслює коло питань, які потрібно вирішити (одне із яких – формування держави нового типу). Тобто, визначення е-урядування передбачене законодавством США ставить на мету використання ІТ технологій органами влади для покращення своєї роботи та створення зручних умов для осіб під час комунікації з цими органами. В той же час, наше національне законодавство переносить фокус уваги на діяльність органів влади із урахуванням вимог Закону України «Про засади державної антикорупційної політики на 2021-2025 роки» від 20.06.2022 р. № 2322-IX [46] та інших законів в зазначеній сфері.

Як наголошує О. Новіков: «Наше завдання в умовах війни створити в суспільстві стійке усвідомлення неприйнятності корупційних практик. Добросесність має стати безкомпромісною цінністю нової України. Корупція – це одна з причин, чому Росія почала цю війну... . Адже корупція – це продукт неналаштованої державної системи. Тому маємо її налаштувати так, аби жоден сусід не наважився ніколи атакувати Україну. Фактично це безпекове питання» [45].

В. Єганов визначає поняття «електронного урядування, як спосіб організації державної влади за допомогою локальних інформаційних мереж та сегментів глобальної інформаційної системи, що забезпечує функціонування органів влади в режимі реального часу та робить максимально

простим і доступним щоденне спілкування з ними громадян, юридичних осіб, неурядових організацій» [11].

В. Мицишин, П. Жежнич під поняттям «електронне урядування» розуміють форму організації державного управління, яка широко застосовуючи новітні інформаційно-комунікаційні технології, забезпечує якісно новий рівень відкритої взаємодії держави та суспільства, надання повного комплексу державних послуг для всіх категорій громадян і суб'єктів господарювання» [12].

В той же час, А. Барікова вважає, що «е-урядування – це процес використання інформаційних і комунікаційних технологій для підвищення ефективності, економічності та прозорості уряду та можливості громадського контролю над ним» [13].

Натомість А. Ткаченко наголошує, що «е-урядування – це модель державного управління, заснована на використанні сучасних інформаційних та комунікаційних технологій для підвищення ефективності та прозорості влади, а також встановлення суспільного контролю над нею» [14].

Д. Дубова, С. Дубов зазначають, що «електронне урядування є певним комплексом державних інформаційних систем, інфраструктури інформаційно-технологічної взаємодії між собою та інфраструктури доступу до них громадян, що забезпечують новий рівень прозорості та ефективності діяльності органів державної влади для повного і чіткого задоволення прав та потреб громадян» [15].

Ю. Абраменко, І. Чикаренко акцентують увагу, що «е-урядування – це технологія організації діяльності публічних інституцій, яка за допомогою сегментів глобальної інформаційної мережі Інтернет, локальних інформаційних мереж, інших автоматизованих систем управління, програмних додатків і модулів забезпечує їх функціонування в режимі реального часу та робить максимально простим і доступнішим щоденне спілкування громадян і бізнес-структур з відповідними органами влади за сферами їх компетенцій» [16].

Останнім часом, все більше представників наукової спільноти розуміють, що *e-Government* це доволі складне, многорівневе, поліфункціональне правове явище, діяльність якого ґрунтується на використанні сучасних технологій і тому, визначити сутність його неможливо, використовуючи лише одну ознаку цього феномену.

Так, О. Берназюк розглядає електронне урядування як особливу форму публічного управління, яка поєднує в собі декілька правових аспектів:

1) як форма організації публічного управління за допомогою інтеграції держави та її органів (включаючи органи місцевого самоврядування та інших суб'єктів публічної влади) у цифровий простір; 2) як спосіб надання державою публічних послуг населенню, організаціям, суб'єктам господарської діяльності; 3) як форма організації публічної комунікації між органами державного управління та громадянами, іншими фізичними та юридичними особами; 4) як діяльність уряду та інших органів публічного управління, інтегрована в мережу Інтернет [17, с. 33].

І. Колесніченко звертає увагу на е-урядування як форму організації державного управління, яка сприяє підвищенню ефективності, відкритості та прозорості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, спрямована на формування держави нового типу, орієнтованої на задоволення потреб громадян, однією з провідних складових якої стає єдина інфраструктура міжвідомчої автоматизованої інформаційної взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування між собою, з громадянами і суб'єктами господарювання [18].

А. Неділько вважає, що «*e-Government* – це форма організації державного управління, яка сприяє підвищенню ефективності, відкритості та прозорості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій для формування нового типу держави, орієнтованої на задоволення потреб громадян» [19].

Розглянувши шість основних підходів до визначення «електронне урядування» потрібно зазначити, що більш коректним та таким, що найбільш відповідає сучасному доктринальному баченню публічного управління є визначення е-урядування, яке акцентує увагу на факті, що зміст та сутність цього правового явища корелюється з процесами широкої участі громадян та бізнесу, в сфері державного управління, супроводжується виділенням державою, на дані цілі, певної долі своїх ресурсів та характеризується взяттям відповідальності за прийняті публічні рішення.

Пропонуємо визначити е-урядування, як сучасну форму публічного управління, яка синергетично сприяє підвищенню ефективності, відкритості та прозорості діяльності органів влади (державної та органів місцевого самоврядування) з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій для формування нового типу держави, орієнтованої на задоволення потреб громадян, забезпечення позитивної результативності

проведення реформ та підвищення конкурентоспроможності України на міжнародній арені, на формування і розвитку національної сталої цифрової економіки й цифрового ринку та їх подальшої інституалізації до єдиного міжнародного цифрового простору.

Як засвідчує зарубіжний досвід, впровадження проектів електронних урядів/електронного урядування стає двигуном інноваційного розвитку, адже сприяє якісним змінам усіх сфер функціонування в державі, підвищується якість середовища та, в результаті, якості життя усіх громадян в цілому. Не менш важливим є наявність синергетичного ефекту для усіх стейкхолдерів від реалізації в державі проектів електронного урядування [7].

Питання щодо сфер прояву *e-Government* характеризується єдністю поглядів. Загалом більшість науковців пропонують виділити чотири сфери прояву електронного урядування:

1. Електронні послуги (*e-services*) – це надання в електронній формі урядової інформації, програм, стратегій і послуг, сервісів, які повинні бути доступні 24 години на добу і сім днів на тиждень. Останнім часом намічається тенденція надання послуг «через єдине вікно» («*one-stop-shop*») шляхом забезпечення розвитку та функціонування Єдиного державного порталу адміністративних послуг як єдиної точки доступу фізичних та юридичних осіб до електронних послуг [1] із урахуванням вимог Рекомендації ЄЕК ООН № 33 «Рекомендація та керівні принципи щодо створення механізму «єдиного вікна» для поліпшення ефективного обміну інформацією між торговими організаціями та державними органами». Наприклад, комплексна послуга «єМалятко» з жовтня 2020 року реалізується в один клік замість 11 візитів до різних установ як було раніше.

2. Електронне управління (*e-management*) – це сфера державного управління, у форматі якої відбувається активна співпраця органів влади між собою, з суспільством, громадянами, суб'єктами господарювання за допомогою інформаційно-комунікативних технологій. Його рівень функціонування – внутрішні інформаційні системи, що забезпечують виконання управлінсько-адміністративних функцій публічних установ та підтримання систем організаційного управління і адміністративного управління персоналом.

3. Електронна демократія (*e-democracy*) – це сфера суспільних відносин, у межах яких, особи мають можливість прийняти участь у державот-

воренні та публічному управлінні. У площині *e-democracy* реалізуються основні завдання: розширення можливостей громадян та бізнесу брати участь в управлінні державою за допомогою онлайн-інструментів; поліпшення комунікації між владою і громадою; збільшення рівня прозорості діяльності органів влади завдяки використанню сучасних технологій доступу до інформації. Тобто, інформаційно-комунікаційні технології виступають тим важливим інструментом, який допомагає втілити у життя пріоритетні завдання національної політики, зокрема: Єдина система місцевих петицій, платформа «Громадський бюджет», перша національна платформа е-демократії E-DEM e-dem.ua. й інші дієві та затребувані інструменти електронної участі – «Відкрите місто» і «Консультації з громадськістю» та інші.

Важливим учасником е-демократії є – чисельні громадські організації.

Аналіз міжнародного досвіду дозволяє визначити найбільш дієві та ефективні інструменти е-демократії : публічні консультації, е-запити, е-звернення, е-петиції, відкритий бюджет, громадський бюджет, он-лайн обговорення проектів нормативно-правових актів тощо. І тут, доречним буде досвід провідних країн світу, яким вдалося створити якісний інструмент публічних консультацій: Естонія, Нідерланди, Данія, Польща, завдяки запровадження єдиної платформи.

Україна, також, враховуючи міжнародний досвід, запроваджує платформу «ВзаємоДія» з метою зібрати в одному «вікні» всі елементи е-демократії, виявити можливі недосконалості та проаналізувати їх, щоб надалі кожен канал комунікації став більш ефективним. Загалом, платформу наповнять такими сервісами, як е-звернення та е-запити, е-консультації, е-петиції, е-конкурси, та урядовою інформацією (новини, контакти ОВВ, публічні звіти топ-чиновників) [20].

4. Електронна комерція (*e-commerce*). Це важлива частина комунікації уряду з зовнішнім світом, яка безпосередньо стосується бізнесу. Відповідно до ст. 3 Закону України «Про електронну комерцію», електронна комерція – відносини, спрямовані на отримання прибутку, що виникають під час вчинення правочинів щодо набуття, зміни або припинення цивільних прав та обов'язків, здійснені дистанційно з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем, внаслідок чого в учасників таких відносин виникають права та обов'язки майнового характеру [48].

Таким чином, електронне урядування передбачає стимулювання взаємодії між громадянами, організаціями та органами влади у площині пу-

блічного управління та вироблення державної політики держави в зазначеній сфері.

Також, інститут е-урядування слугує підґрунтям та каталізатором для формування якісно нового простору публічної співпраці та виступає потужним потенціалом для вирішення питань щодо праксеологічної комунікації уряду з громадянами та іншими особами, а також визначає нові вектори трансформації цих відносин і суттєво впливає на розвиток окремих складових е-урядування: е-уряд; е-медицина; е-телефонія; е-законодавство; е-зайнятість; е-освіта; е-бібліотека; е-банк; е-демократія; е-кадастр; е-телебачення; е-транспорт; е-страхування. Особливо процес цей прискорився завдяки успішній реалізації програми «Держава в смартфоні» та необхідністю миттєво реагувати на виклики війни.

Зараз Україна на 46-й позиції зі 193-х у рейтингу країн з найбільш розвиненою е-участю громадян у комунікації з державою, а у 2022 році планується, що вона потрапить до топ-20 таких країн [20].

Таким чином, на підставі аналізу досвіду країн, які займають провідні місця в рейтингу ефективності е-урядування, можливо визначити стабільні тенденції: дуже швидке та ефективне надання державних послуг; надана інформація стала більш якісною та прозорою; зниження рівня бюрократії та рівня корупційних випадків; збільшення рівня лояльності населення до державних інституцій тощо.

§ 2. Наратив щодо моделей е-урядування

Трансформація питань, пов'язаних із електронним урядуванням тісно корелюється із питаннями реформування публічних органів в Україні, особливо у контексті застосування інноваційних управлінських технологій, які забезпечують прозорість діяльності органів влади в Україні та сприяють досягненню максимальної лояльності до держави з боку громадян. Тому, знання моделей електронного урядування, дозволить в Україні використовувати більш ефективні моделі. В той же час, все частіше прослідковується тенденція використання не окремої моделі е-урядування, а певних фрагментів із різних моделей, які на підставі праксеологічного принципу дозволяють отримати найкращий практичний результат.

Варто зазначити, що на вектори і особливості розвитку електронного урядування впливає суб'єктний склад взаємодії.

В сучасних умовах не існує загальноновизнаної моделі (рівнів реалізації) електронного урядування і, тому, в науковій літературі у площині е-урядування, існує різноманіття думок та поглядів.

В міжнародному просторі загальноновизнаними і найбільш вивченими є чотири фундаментальні моделі е-урядування, а саме: азіатська; англо-американська; континентально-європейська; митного союзу. Тому ми лише акцентуємо увагу на авторів, які присвятили свої дослідження даному питанню С. В. Дзюба, І. Б. Жилаєв, С. К. Полумієнко, І. А. Рубан, А. І. Семенченко (2012) [21], В. С. Політанський (2018) [22] та інші.

Ми зосередимося більше на інших моделях реалізації е-урядування. В даному контексті теж відсутня єдність поглядів.

Почнемо з класичної моделі або рівнів реалізації електронного урядування, вона передбачає, що е-урядування складається із трьох рівнів взаємодії, які обумовлюють його архітектуру, а саме :

- G2G – *«government to government»* (Уряд – уряду).
- G2B – *«government to business»* (Уряд – бізнесу).
- G2C – *«government to citizens»* (Уряд – громадянам).

Модель взаємовідносин у формамі G2G – «government to government» (Уряд – уряду) – це некомерційна електронна взаємодія державних органів (департаментів, адміністрацій та інших урядових структур) між собою задля виконання поставлених перед ними завдань та виконання функцій, зокрема щодо керування роботою державного апарату, координації діяльності регіональних управлінь і територіальних підрозділів та ведення внутрішнього діловодства тощо.

Рівень відносин типу G2G сприяє комунікації представників різних гілок державної влади, різних рівнів виконавчої влади та забезпечує функціонування електронного документообігу в органах влади, ґрунтується на використанні єдиних баз даних, внаслідок чого, збільшується рівень ефективності роботи службовців та прискорюється внутрішній обмін інформацією.

G2G – частина об'єднаної інформаційної системи, що забезпечує виконання таких задач: 1) керування роботою державного апарату; 2) координація діяльності регіональних управлінь і територіальних підрозділів; 3) ведення внутрішнього діловодства [23].

Інформаційні технології використовуються для вирішення поставлених завдань: для реструктуризації урядових процесів, які підтримують функціонування державних структур; для збільшення потоку інформації та послуг всередині і між різними суб'єктами тощо. Так, в Україні використовується система Trembita для е-обміну даними між органами влади та під час надання державних електронних послуг.

Модель відносин у форматі G2B – «government to business» (Уряд – бізнесу) створює економічне підґрунтя для функціонування держави. Така модель е-урядування передбачає взаємодію органів державної влади з бізнесом через електронні зв'язки, що стимулює автоматизацію податкових витрат, проведення електронних тендерів на постачання продукції, що, в свою чергу, економить значну частину фінансових ресурсів суб'єктів господарювання. Відносини у форматі G2B охоплюють широкий спектр операцій, а саме: операції, що пов'язані із сплатою соціальних внесків працівників, декларуванням, реєстрацією суб'єктів господарської діяльності, послуги щодо пошуку роботи, які надають центри зайнятості, реєстрацію автотранспортних засобів, земельних ділянок тощо.

Основна мета такої моделі відносин – підвищити рівень лояльності суб'єктів господарювання до держави та створити сучасне ділове середовище із урахуванням міжнародних стандартів і збільшити ефективність ведення бізнесу. Досягнути поставлених цілей можливо декількома шляхами: зменшити кількість бюрократичних процедур, збільшити обсяг використання ІТ технологій, зробити відносини між державними органами та бізнесом більш прозорими, підвищити рівень співпраці підприємців з урядом із дотриманням балансу між публічними й приватними інтересами та інше.

Можливо пишатися першими здобутками України: перший у світі цифровий паспорт, революційна функція шерингу документів в один клік, ФОП за 15 хвилин, Е-підпис у смартфоні та інші [20].

Дані приклади є свідченням того, що держава працює над знищенням бюрократичного бар'єру та налагодженням діалогу у форматі «держава для особи».

Модель е-урядування на рівні G2B останнім часом привертає увагу, як спільноти так і держави, у зв'язку із необхідністю забезпечити підтримку підприємців в умовах війни, що допоможе зберегти бізнес, робочі місця та підтримати національну економіку, покращити бізнес-середовище в Україні.

Основні урядові програми та ініціативи з підтримки бізнесу на час війни (станом на 17.07.2022 року):

- компенсація стейхолдерам витрат на оплату праці за кожну працевлаштовану особу з числа внутрішньо переміщених осіб внаслідок проведення бойових дій під час воєнного стану в Україні (за рахунок коштів резервного фонду державного бюджету України);
- можливість отримати національним підприємствам, які знаходяться у зоні активних бойових дій, державну допомогу в переміщенні (релокейту) своїх потужностей до західних областей України;
- запущена платформа цифрової взаємодії для допомоги з релокації (переміщення) бізнесу;
- систематизовані ініціативи у межах національного проєкту Дія. Бізнес, які допомагають українському бізнесу евакуюватися з постраждалих регіонів. Ініціативи по релокейту підприємств постійно доповнюються;
- запущені урядові грантові програми для бізнесу від держави – «єРобота»;
- уряд надає можливість отримати кредит до 60 млн. грн. будь-якому українському підприємству під 0% на час воєнного стану за програмою «5-7-9%»;
- мікрофінансування ветеранського бізнесу;
- запущена оперативна платформа з актуальною інформацією для українських експортерів, які готові постачати свою продукцію за кордон в умовах війни та дати гідну відсіч всьому російському та білоруському у світі;
- діє Кредитна програма для компаній, які через агресію Росії потребують додаткового фінансування для реалізації експортних контрактів;
- запущено Чат-бот для допомоги бізнесу під час війни від Державної регуляторної служби України [24] ;
- зменшення ПДВ на пальне з 20% до 7% (зокрема, і на його імпорт) [25].

Так, з 1 липня 2022 року стартувала нова урядова програма «єРобота», яка дозволяє через «Дію» подавати заявки на безповоротні гранти на бізнес: відкриття власної справи, розширення малого й середнього бізнесу, отримання нових навичок для нової кар'єри. Надання грантів регламен-

тується постановою КМУ від 21 червня 2022 р. № 738 «Деякі питання надання грантів бізнесу» [26].

Першими почали діяти грантові програми на підтримку садівництва, агідництва, виноградарства та тепличних господарств [27].

Всі ці урядові заходи є свідченням того, що відносини рівня *G2B* – «*government to business*» знаходяться під постійною увагою держави: національна політика, уся її інформаційно-технологічна інфраструктура, спрямовані на те, щоб додати урядовій системі ефективні бізнес-моделі.

Модель відносин у форматі G2C «government to citizens» (Уряд – громадянам) сприяє полегшенню комунікації громадян із органами влади, оптимізує процес надання інститутами влади управлінських послуг, розширює можливості реалізації прав громадянами у прийнятті публічних рішень, які впливають або можуть впливати на стан їх життя, життєвий простір за рахунок використання сучасних досягнень комунікації.

Електронна взаємодія органів виконавчої влади з громадянами сприяє залученню населення до публічного управління, здебільшого, у таких основних площинах: а) контролю та оцінювання діяльності державних органів у різноманітних формах : надання відгуків про роботу державних органів та їх працівників, подання електронних петицій тощо; б) отримання державних послуг; в) у сфері електронної демократії.

Так, отримання електронної послуги «... дає можливість громадянам не стояти в чергах, а економити свій час та фінансові ресурси і отримувати довідки, форми у електронному режимі, а бюджетні витрати на адміністрування типових процедур при цьому пропорційно зменшуються» [21, с. 38].

Тобто, модель відносин «*government to citizens*» сприяє можливості громадянам отримати певну вигоду від функціонування ефективного державного сервісу: розширюється доступність до опції «різноманіття державних послуг», підвищується рівень реалізації права вибору форм та засобів комунікації з органами влади: вибір часу, місця та технічних можливостей взаємодії з урядом (Інтернет, телефон, електронна пошта, офлайн тощо). Портали відкритих даних покликані спростити громадянам доступ до публічної інформації. Зокрема, Єдиний державний веб-портал відкритих даних дозволяє працювати з відкритими даними органів влади.

Могутнім поштовхом для розвитку відносин у форматі *G2C* став Закон України «Про адміністративні процедури» від 17.02.2022 р. № 2073-

IX. Цей Закон часто порівнюють із тихою революцією, бо він змінює практику державного управління на законодавчому рівні і почне він діяти з 15 грудня 2023 року.

Закон України № 2073-IX запроваджує єдині правила взаємовідносин між органами влади і громадянином та бізнесом, забезпечує право громадянина висловити свою позицію і бути вислуханим адміністративним органом, а також чітке та послідовне викладення процедури оскарження рішень, дій або бездіяльності органів влади [28].

Посилюючи взаємодію на рівні G2C держава отримує можливість глибше зрозуміти проблематику громадян, громад та органів державної влади і місцевого самоврядування у сфері е-урядування, а також використовувати потенціал знань населення для створення праксеологічних планів дій на загальнодержавному та регіональному рівнях і успішно їх втілювати у життя, дозволяє уряду реагувати на позицію громадськості, приймати рішення відповідно до запитів чи коментарів населення, а також здійснювати комунікацію владних структур із громадянами.

Модель відносин рівня G2C особливо важлива у площині розвитку «нових медіа» у зв'язку із доступом усіх електронних пристроїв до виходу у мережу Інтернет, що передбачає швидке реагування органів влади на зауваження громадян, які розміщені в цієї мережі.

Цікавим, з точки зору врахування сучасних тенденцій, для ще більшого залучення громадян до державного управління, є Проект Закону «Про внесення змін до Закону України «Про органи самоорганізації населення» щодо удосконалення порядку організації, діяльності та припинення органу самоорганізації населення» від 18.11.2021 року № 6319 [29]. Основною метою створення органів самоорганізації населення є спільний пошук можливостей ефективного використання потенціалу громади, наприклад, для наповнення дохідної частини місцевих бюджетів тощо.

Для отримання об'єктивної інформації для подальшого втілення визначених напрямків трансформації е-урядування використовується Індекс е-участі ООН. Індекс е-участі ООН – це складова частина глобального дослідження ООН E-Government Survey, яке з 2001 року проводять кожні два роки у державах-членах ООН для дослідження розвитку е-урядування. За результатами складають порівняльний рейтинг, який відображає тенденції із залучення громадян до ухвалення рішень урядом. Індекс формують за такими основними критеріями: *e-information* – можливість е-участі громадян завдяки доступу до урядової інформації

з питань політики; *e-consultation* – залучення людей до обговорення та внесення пропозицій щодо державної політики та послуг; *e-decision-making* – проектування напрямків політики, розробка компонентів послуг та способів їх надання за участі громадян [20].

Враховуючи все вищезазначене, чітко прослідковується тенденція, що на рівні відносин «Уряд – громадянам» законодавством докорінно змінюються доктринальні підходи до регулювання цих відносин і окреслюються тенденції до дебюракратизації відносин типу G2C та спрощення механізмів взаємодії на цьому рівні із урахуванням найкращих світових прикладів.

Лідерами Індексу е-участі ООН стали США, Японія, Естонія, Нова Зеландія та Південна Корея, тому вивчення досвіду цих країн буде у нагоді для удосконалення механізму впровадження е-урядування в Україні, наслідком чого стане зниження рівня бюрократичного бар'єру та налагодженням конструктивного діалогу між державою та людьми.

Попри великі зусилля держави щодо цифровізації публічного управління розвиток відносин у форматі G2C будуть пробуксовувати, поки населення не опанує навичками е-комунікації. Тому, окремою проблемою залишається непроінформованість громадян щодо освітніх програм в Україні у сфері цифрових навичок.

Необхідно звернути увагу й на інші погляди на моделі (рівні взаємодії) реалізації е-урядування. Є науковці, які виділяють ще декілька моделей е-урядування. Зокрема, науковець Zhiyuan Fang [30, с. 8-9] виокремлює, окрім трьох вище перерахованих рівнів, ще такі моделі, як G2N – «*government-to-nonprofit*» (Уряд – неурядові організації), G2E – «*government-to-employee*» (Уряд-державні службовці).

Модель реалізації е-урядування у площині G2N «*government-to-nonprofit*» (Уряд для неурядових організацій) – визначає і регламентує відносини пов'язані із співпрацею урядових інститутів із політичними партіями та соціальними інституціями, неприбутковими організаціями, які залученні або залучаються до прийняття суспільно-важливих рішень. Так, останнім часом держава упорядковує відносини з неурядовими організаціями із урахуванням міжнародних стандартів, що відповідає ключовим світовим трендам [31].

А. Мезенцев звертає увагу, що «е-урядування – це новітня інтерактивна система державного управління, в основі якої закладено принципи відкритості, прозорості та підзвітності й, яка за допомогою інформацій-

но-комунікаційних технологій, забезпечує ефективну взаємодію громадян, неурядових організацій з органами державної влади» [32].

Дійсно, в сучасних умовах, коли Україна знаходиться у стані війни, діяльність різноманітних неурядових організацій дуже важко переоцінити: вони сприяють консолідації суспільства навколо підтримки боєздатності Збройних Сил України, допомоги нужденним, постраждалим під час бойових дій, внутрішньо переміщеним особам, тощо. Особливе місце серед неурядових організацій займають благодійні організації (благодійні установи, благодійні фонди, благодійні товариства). Наприклад, діяльність більшості благодійних організацій свідчить про усвідомлення громадянським своєї відповідальності за стан справ у державі.

Кількість благодійних організацій в Україні вище чим у Франції, Італії, Канаді, Аргентині, Австралії та інших країн. Більша кількість благодійних організацій лише в Німеччині, де на 82,9 млн. населення – 600 тис. благодійних організацій [33].

Враховуючи ситуацію в Україні, комунікація між державою та неурядовими організаціями буде лише посилюватися, а тому, модель реалізації е-урядування у площині G2N «*government-to-nonprofit*» буде розвиватися із урахуванням найкращих світових прикладів.

Модель відносин рівня G2E «government to employee» (Уряд – державні службовці) розповсюджується на сектор комунікації між органами влади та самими державними службовцями у площині електронного уряду.

Архітектура моделі електронного уряду включає різноманітні сервіси для громадян та бізнесових структур через єдиний портал, електронний документообіг, спільну для різних урядових структур базу даних для запобігання дублювання інформації та повторних витрат, часто – закриту спеціалізовану інформаційну мережу для внутрішньоурядових трансакцій, розгалужену інформаційно-телекомунікаційну інфраструктуру, різноманітні системи засобів захисту інформації, засоби санкціонування доступу до інформації та операцій з нею (наприклад, цифровий підпис, е-ключ, смарт-карти тощо).

Ця система онлайн-взаємодії націлена на підвищення рівня ефективності зазначених відносин за рахунок переходу прискореними темпами до електронного документообігу. Електронний документообіг має певні переваги, а саме:

- 1) економія часу співробітників. Наприклад, понад 20% свого часу працівники витрачають на обмін паперовими документами з клієнтами;

2) зменшення витрат на канцтовари та поштові відправлення. Відмовившись від паперових документів потенційно економія складає мінімум 2 000 грн. на рік лише на папері;

3) зручний пошук інформації;

4) зведення до нуля ризиків втрат документів;

5) захист від злону. Система ЕДО оснащена суворим контролем, який дозволяє точно вибрати, хто може отримувати доступ до файлів та має сучасні методи шифрування та включає інструменти кібербезпеки, які допомагають захистити систему від чисельних кібератак;

6) доступність 24/7 тощо [34].

В. С. Політанський зазначає, що «кожен рівень взаємодії показує важливість його забезпечення та розвитку щодо окремих суб'єктів електронного урядування. В окремих державах виділяють також й інші рівні взаємодії уряду з суб'єктами електронного урядування. Це, наприклад, рівень відносин у площині *G2I* – «*government to international organizations*» відносно міжнародних організацій та іноземних держав» [22] тощо.

Передбачення рівня взаємодії у форматі е-урядування у площині відносин *G2I* – «*government to international organizations*» є дуже актуальним, особливо для України.

Саме завдяки підтримці іноземних партнерів Україна «... дає гідну відсіч агресору. Міжнародну допомогу можна розділити на три умовні категорії: військову, гуманітарну та фінансову. ... Завдяки фінансовій підтримці від партнерів Україна має змогу виконувати соціальні зобов'язання перед військовими, лікарями, освітянами та пенсіонерами, а також здійснювати інші видатки, ... забезпечується стійкість бюджетної системи та спроможність уряду швидко реагувати на виклики в найбільш небезпечний початковий період війни» [35].

На наш погляд, модель е-урядування є недосконалою і гостро стає потреба у визначенні наступної форми е-урядування *G2Lg*. «*government to local governments*» (Уряд – органи місцевого самоврядування), цей рівень відносин забезпечує співпрацю між представниками державної влади та органами місцевого самоврядування. Такий вид взаємодії доволі є актуальним у контексті формування та реалізації державної регіональної політики із урахуванням Державної стратегії регіонального розвитку на 2021- 2027 роки та планів заходів з її реалізації [36; 37].

Пошук спільних позицій і відкрита комунікація на рівні *G2Lg* є запорукою прийняття правильних рішень, з реалізацією змін, яких потре-

бує місцеве самоврядування. Основні напрямки цієї взаємодії зазначені у Додатку 2 до Державної стратегії регіонального розвитку на 2021- 2027 роки «оперативні цілі та основні завдання, що забезпечують досягнення стратегічних цілей» [38].

Модель G2Lg чудово зарекомендувала себе під час війни. Органи місцевого самоврядування працюють у тандемі із військовими адміністраціями, обласними радами, вирішуючи різноманітні питання: гуманітарні питання, підтримка життєдіяльності громад та області, допомога ЗСУ та інші. Існують, звісно, позитивні та негативні моменти у цієї взаємодії.

Головним негативним моментом є невеликий рівень фінансової самостійності. Хоча, перші кроки по вирішенню зазначеної проблеми, вже зроблені.

Так, 9 липня 2022 року Верховна Рада України прийняла в цілому законопроект № 7426, який дозволяє удосконалити порядок та способи виконання повноважень органами місцевого самоврядування – є можливість під час воєнного стану спрямовувати кошти спеціального фонду до загального фонду з метою забезпечення першочергових видатків [39].

В Україні пріоритетом здійснення розбудови відносин на рівні G2Lg є використання цифрових технологій: для впровадження інноваційних методів роботи; для збільшення в інформаційному просторі контенту, спрямованого на інтеграцію жителів окремих територій до єдиного українського інформаційно-культурного простору; обміну інформацією із урахуванням викликів часу; прийняття управлінських рішень і надання послуг із урахуванням найкращих світових стандартів, а також для формування нового формату взаємодії і партнерства з громадянським суспільством для вирішення завдань, що становлять суспільний інтерес.

Яскравим прикладом сучасного підходу держави до реформування відносин у форматі «уряд – органи місцевого самоврядування» є ухвалення Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо засад державної регіональної політики та політики відновлення регіонів і територій» від 09.07.2022 р. № 2389-IX.

Закон України № 2389-IX визначає на законодавчому рівні вектори удосконалення державної регіональної політики із урахуванням викликів, які постали перед громадами та регіонами, у зв'язку з військовою агресією російської федерації [39]. До основних напрямків удосконалення, які закріплює цей Закон України, відносяться:

- стратегічне планування будуватиметься із урахуванням трьох складових: державна стратегія – регіональні стратегії – стратегії громад;
- розширення повноважень агенціям регіонального розвитку : закріплено статус повноправного учасника формування та реалізації державної регіональної політики, передбачена можливість розширеного переліку співзасновників цих агенцій;
- створення в онлайн-режимі системи моніторингу та оцінки відновлення й розвитку кожної громади і регіону, за рахунок впровадження єдиної геоінформаційної системи;
- визначено, що основним фінансовим інструментом реалізації державної регіональної політики є державний фонд регіонального розвитку;
- визначено, що основним джерелом відбудови України є фонд відновлення та розвитку;
- під час реалізації програми відновлення населених пунктів та їх інфраструктури буде враховуватися тип території для відновлення [40].

В Україні визначені чотири функціональні типи територій для відновлення та стимулювання розвитку регіонів: а) території відновлення, б) з особливими умовами, в) для розвитку сталого розвитку та г) полюси економічного зростання [40].

Заступник Міністра розвитку громад та територій В. Негода зазначив, що «у децентралізованій системі урядування, яку ми будемо в Україні, роль органів місцевого самоврядування з року в рік зростатиме. На цьому етапі реформи, громади набувають досвіду самостійно господарювати на своїй території, грамотно використовувати ресурси, приймати складні рішення. Ми ж, як представники центральної влади, повинні і надалі удосконалювати законодавче підґрунтя, яке б дозволяло громадам ефективно працювати і співпрацювати» [41].

У контексті зазначеного вище, вкрай актуальною є потреба щодо прийняття Закону України «Про розвиток електронного урядування». Ця потреба виникла не сьогодні, а вона має досить довгу історію, понад 15 років.

Ще з 2009 року ряд науковців звертали увагу, що на законодавчому рівні мають бути чітко визначені: режими функціонування електронного урядування; обмеження на електронне урядування для кожного з його режимів; критерії переходу електронного урядування з одного режиму на інший режим тощо [42; 43; 44].

Висновки до розділу 3

Підводячи підсумки аналізу питання, пов'язаного із розумінням електронного урядування в сучасних умовах та формах (рівнях) його взаємодії, необхідно зазначити, що е-урядування є підґрунтям та каталізатором для формування якісно нового простору публічної співпраці та виступає потужним потенціалом для вирішення питань праксеологічної комунікації держави з особами, а також визначає нові вектори трансформації цих відносин і суттєво впливає на розвиток окремих його складових: е-уряд; е-медицина; е-телефонія; е-законодавство; е-зайнятість; е-освіта; е-бібліотека; е-банк; е-демократія; е-кадастр; е-телебачення; е-транспорт; е-страхування. Особливо цей процес прискорився завдяки успішній реалізації програми «Держава в смартфоні», необхідністю миттєво реагувати на виклики війни, наближення України до європейського простору.

Отже, дослідження окремих питань, пов'язаних із електронним урядуванням, надало можливість сформулювати висновки і пропозиції, основні з яких наводимо нижче.

По-перше, в науковому просторі не існує загально визнаної концепції розуміння сутності е-урядування. На даний час, найбільш вживаними є шість основних наукових підходів, з позиції яких електронне урядування – це: 1) форма організації державного управління; 2) оптимізація процесу надання адміністративно-соціальних послуг; 3) система взаємодії органів публічної влади з населенням; 4) нова форма державного менеджменту; 5) процес використання інформаційних і комунікаційних технологій; 6) сучасна складна форма публічного управління, яка ґрунтується на використанні сучасних технологій.

Пропонуємо визначити електронне урядування як сучасну форму публічного управління, яка синергетично сприяє підвищенню ефективності, відкритості та прозорості діяльності органів влади (державної та органів місцевого самоврядування) з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій для формування нового типу держави, орієнтованої на задоволення потреб громадян, забезпечення позитивної результативності проведення реформ та підвищення конкурентоспроможності України на міжнародній арені, на формування і розвиток національної сталої цифрової економіки і цифрового ринку та їх подальшої інтеграції до єдиного міжнародного цифрового простору.

По-друге, аналіз різноманітних підходів до визначення форм (рівнів реалізації) е-урядування та пошук напрямів їх удосконалення дає можливість здійснити конкретні пропозиції по удосконаленню законодавства в Україні в зазначеній сфері. Основними рівнями реалізації е-урядування, враховуючи потребу у гармонізації українського законодавства та права ЄС у даній сфері, є: G2G – «government to government» (Уряд – уряду); G2B – «government to business» (Уряд – бізнесу); G2C – «government to citizens» (Уряд – громадянам); G2Lg. – «government to local governments» (Уряд – органи місцевого самоврядування); G2N – «government-to-nonprofit» (Уряд – неурядові організації); G2E – «government-to-employee» (Уряд – державні службовці); G2I – «government to international organizations» (Уряд – міжнародні організації).

По-третє, визначено, що трансформація питань, пов'язаних із електронним урядуванням тісно корелюється із питаннями реформування публічних органів в Україні, особливо у площині застосування інноваційних управлінських технологій, які забезпечують прозорість діяльності органів влади в Україні та сприяють досягненню максимальної лояльності до держави з боку громадян. Тому, знання моделей електронного урядування дозволить в Україні використовувати більш ефективні моделі. В той же час, все частіше прослідковується тенденція використання не окремої моделі е-урядування, а певних фрагментів із різних моделей, які на підставі прагматичного принципу дозволяють отримати найкращий практичний результат.

Зазначено, що розвиток *e-Government* призводить до зміни парадигми державного управління та перенесення акценту на державне регулювання і задоволення потреб осіб із урахуванням викликів сьогодення, залучаючи сучасні інформаційно-телекомунікаційні технології. Тому, в сучасних умовах електронне урядування стало одним із невід'ємних інструментів реформування відносин комунікації між державою та громадянськістю і створює умови для переведення зазначеної взаємодії на якісно новий сучасний рівень.

Результатами дослідження стало визначення основних векторів трансформації рівнів реалізації електронного урядування в сучасних умовах та зміна їх сутності під впливом викликів сьогодення, а також надані пропозиції щодо удосконалення розуміння моделей е-урядування із урахуванням тенденції інтеграції України до європейського правового простору.

Список використаних джерел

1. Концепція розвитку електронного урядування в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України № 649-р від 20.09.2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-%D1%80#Text>
2. Статус кандидата на вступ до ЄС: економічні та фінансові переваги. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/06/28/688638/>
3. Семчук І. В., Мазур В. Г. Електронне управління в органах місцевої влади: стан і шляхи вдосконалення. *Теорія та практика державного управління*: зб. наук. пр. 2013. Вип. 2. С. 106 -112.
4. Фурашев В. М. Складові електронного урядування. *Правова інформатика*. 2012. № 4 (36). URL : <http://ippi.org.ua/sites/default/files/12fvmseu.pdf>.
5. Белікова М. І. Електронне урядування в Україні в умовах сьогодення. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2017. № 33. С. 104.
6. Державне регулювання і управління та їх співвідношення з публічним адмініструванням. URL: <http://apdp.onua.edu.ua/index.php/apdp/article/view/2439-20>
7. Царенко І. О., Красножон Н. С. Електронне урядування як інструмент посилення конкурентоспроможності країни. URL : http://www.economy.nauka.com.ua/pdf/8_2020/76.pdf
8. Основні вимоги до якості обслуговування суб'єктів звернення : Наказ Міністерства цифрової трансформації України від 10 грудня 2021 року № 173. URL: <https://center.diia.gov.ua/library/osnovni-vimogi-dokosti-obslugovuvanna-subektiv-zvernenna>
9. Інформаційні технології в державному управлінні. (Ініціативи Президента України). Випуск 01 (99). (огляд матеріалів ЗМІ за 1 – 31 січня 2022 р.). URL: http://www.nbuviar.gov.ua/images/informaciyni_tehnologii/2022/1.pdf
10. Архипова Є. О. Електронне урядування як форма організації державного управління. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2015. № 5. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=855>
11. Єганов В. В. Проблеми та перспективи впровадження системи електронного урядування в Україні. *Державне будівництво*. 2012. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2012_2_7.

12. Мицишин В. І., Жежнич П. І. Аналіз особливостей побудови систем електронного урядування в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Інформаційні системи та мережі. 2011. № 699. С. 164-175.

13. Барікова А. А. Електронна держава: нова ефективність урядування: Монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2016. 224 с.

14. Ткаченко А. Теоретичне розуміння та суть поняття «Електронного уряду». URL: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/1312>.

15. Дубова Д. В., Дубов С. В. Основи електронного урядування: навч. посіб. *Центр навчальної літератури*, 2006. 176 с.

16. Абраменко Ю. Ю., Чикаренко І. А. Зарубіжний досвід Е-урядування та проблеми його імплементації в Україні: <http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2009-02/09auuriu.pdf>.

17. Берназюк О. О. Електронне урядування як особлива форма публічного управління: поняття та проблеми запровадження. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2019. Вип. 55. Том 2. С. 32–35. URL: http://www.visnyk-juris.uzhnu.uz.ua/file/No.55/part_2/9.pdf.

18. Колесніченко І. М. Розвиток електронного урядування в Україні: інституціональний аспект. *Бізнес Інформ*. 2014. № 3. С. 52-57. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2014_3_9.

19. Неділько А. І. Концепція електронного урядування як елемент вдосконалення системи публічного управління. *Державне управління*. 2017. № 2 (58). URL: http://pa.stateandregions.zp.ua/archive/2_2017/17.pdf.

20. Рябчинська Л. Прозрачна електронна демократія: для чого Минцифра запускає «Взаємодію»? URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/columns/2021/02/24/7284573>.

21. Електронне урядування: опорний конспект лекцій / С. В. Дзюба та ін.; за ред. А. І. Семенченка. Київ, 2012. 266 с.

22. Політанський В. С. Світові моделі електронного урядування: виклики правової сучасності. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 2. С. 29-35.

23. Електронне урядування. Вікіпедія вільна енциклопедія. 2016. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D0%B5_%D1%83%D1%80%D1%8F%D0%B4%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F.

24. Підтримка бізнесу в умовах війни. URL: <https://business.dii.gov.ua/wartime>.

25. Щоб усі працювали. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-60757453>.

26. Деякі питання надання грантів бізнесу: Постанова КМУ від 21 червня 2022 р. № 738. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/deyaki-pitannya-nadannya-grantiv-biznesu-738> розвиток тепличного господарства -210622.

27. Грант на сад. URL: <https://dii.gov.ua/services/grant-na-sad>.

28. Президент підписав закон про адмінпроцедури. URL: <https://news.dtk.ua/state/laws-and-regulations/76821>.

29. Про внесення змін до Закону України «Про органи самоорганізації населення» щодо удосконалення порядку організації, діяльності та припинення органу самоорганізації населення : проект Закону України від 18.11.2021 р. № 6319. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73226.

30. Fang, Zhiyuan (2002). E-Government in Digital Era: Concept, Practice, and Development. *International journal of the computer, the internet and management*, Vol. 10. No. 2. P. 1-22.

31. Робота благодійних організацій під час війни: практика. URL: <https://news.dtk.ua/accounting/individual-transactions/76168>.

32. Мезенцев А. В. Електронне урядування, електронна демократія – підходи до визначень. *Теорія та практика державного управління*. 2015. Вип.1. (48). С. 68.

33. В Україні багато благодійних організацій і мало людей, готових жертвувати кошти. Чому? URL: <https://www.ap-center.com/publikatsiyi/v-ukrayini-bagato-blagodijnyh-organizatsij-i-malo-yudej-gotovyh-zhertvuvaty-l-koshty-chomu>.

34. ТОП-10 причин запровадити електронний документообіг. URL: https://www.pdb.lviv.ua/news_edo1.

35. Піддержкана2триллиона:ктоикакпомогаетуукраинскойэкономике. URL: <https://www.epravda.com.ua/rus/publications/2022/05/10/686844>.

36. Державна стратегія регіонального розвитку на 2021-2027 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 05. 08. 2020 р. № 695. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text>.

37. План заходів на 2021–2023 роки з реалізації Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки (посилання на офіційному

веб-порталі Верховної Ради України). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/497-2021-%D1%80#Text>.

38. Додаток 2 до Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки «Оперативні цілі та основні завдання, що забезпечують досягнення стратегічних цілей». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-п#n187>.

39. Чернишов О. Прийнято Закон, який дозволяє громадам використовувати кошти спецфонду під час воєнного стану. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/15201.ampr>.

40. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо засад державної регіональної політики та політики відновлення регіонів і територій Закону України від 9 липня 2022 року № 2389-IX. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/ЛІ04786G?an=2>.

41. Чернишов О. Верховна Рада прийняла закон, який визначає основні засади відновлення та розвитку регіонів і громад. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/15200>.

42. 10 важливих для децентралізації законопроектів, які вже у Верховній Раді (+інфографіка). URL: <https://decentralization.gov.ua/news/14464>.

43. Баранов О. А. та ін. Концепція розвитку електронного урядування в Україні.; за ред. А. І. Семенченка. Київ, 2009. 16 с.

44. Електронне урядування : підручник / В. П. Горбулін, Н. В. Грицяк, А. І. Семенченко, О. В. Карпенко та ін. ; за заг. ред. проф. Ю. В. Ковбасюка ; наук. ред. проф. Н. В. Грицяк, проф. А. І. Семенченка. Київ : НАДУ, 2014. 352 с.

45. Електронне урядування : підручник / А. І. Семенченко, Н. В. Грицяк, О. Б. Кукарін та ін. ; за заг. ред. проф. Н. В. Грицяк, А. І. Семенченка. Київ: НАДУ, 2016. 128 с.

46. Набув чинності Закон про Антикорупційну стратегію України до 2025 року! URL: <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/nabuv-chynnosti-zakon-pro-antykoruptsiynu-strategiyu-ukrayiny-do-2025-roku>.

47. Про засади державної антикорупційної політики на 2021-2025 роки : Закон України від 20.06.2022 р. № 2322–IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2322-20>.

48. Про електронну комерцію: Закон України від 03.09.2015 р. № 675-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19#Text>.

References

1. The concept of the development of e-government in Ukraine: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 649-r dated September 20, 2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-%D1%80#Text> [in Ukrainian].
2. The status of a candidate for joining the EU: economic and financial advantages. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/06/28/688638/#:~:text=23%20червня%20трапилася%20подія,кандидата%20на%20вступ%20до%20ЄС> [in Ukrainian].
3. Semchuk, I. V. & Mazur, V. G. (2013). Electronic management in local authorities: status and ways of improvement. *Theory and practice of public administration*: collection. of science pr. Issue 2. P. 106-112. [in Ukrainian].
4. Furashev, V. M. (2012). Components of e-government. *Pravova informatyka*. Vol. 4(36). URL : <http://ippi.org.ua/sites/default/files/12fvmseu.pdf>. [in Ukrainian].
5. Bielikova, M. I. (2017). E-government in Ukraine in today's conditions. *Derzhavne budivnytstvo ta mistseve samovriaduvannia*. Vol. 33. P. 104 [in Ukrainian].
6. State regulation and management and their relationship with public administration. URL: <http://apdp.onua.edu.ua/index.php/apdp/article/view/2439-208> [in Ukrainian].
7. Tsarenko I. O. & Krasnozhon N. S. (2020). Electronic government as a tool for strengthening the country's competitiveness. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/8_2020/76.pdf [in Ukrainian].
8. Basic requirements for the quality of service of the subjects of the appeal: Order of the Ministry of Digital Transformation of Ukraine dated December 10, 2021. No. 173. URL: <https://center.diia.gov.ua/library/osnovni-vimogi-do-akosti-obslugovuvanna-subektiv-zvernenna> [in Ukrainian].
9. Information technologies in public administration. (Initiatives of the President of Ukraine). Issue 01 (99). (review of media materials for January 1-31, 2022). URL: http://www.nbuv.gov.ua/images/informaciyni_tehnologii/2022/1.pdf [in Ukrainian].
10. Arkhipova, E. O. (2015). Electronic governance as a form of public administration organization. *Public administration: improvement and development*. No. 5. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=855> [in Ukrainian].

11. Yeganov V. V. Problems and prospects of the implementation of the electronic government system in Ukraine. *State construction*. 2012. No. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2012_2_7 [in Ukrainian].

12. Myshchychyn, V. I. & Zhezhnych, P. I. (2011). Analysis of features of construction of electronic government systems in Ukraine. *Bulletin of the Lviv Polytechnic National University. Information systems and networks*. No. 699. P. 164–175 [in Ukrainian].

13. Barikova, A. A. (2016) *Electronic state: new effectiveness of government: monograph*. Kyiv: Yurinkom Inter. 224 p. [in Ukrainian].

14. Tkachenko, A. (2013). Theoretical understanding and essence of the concept of «e-government». URL: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/1312> [in Ukrainian].

15. Dubova, D. V. & Dubov, S. V. (2006). *Fundamentals of electronic government: teaching manual* Center for educational literature, 176 p. [in Ukrainian].

16. Abramenko, Yu. Yu. & Chykarenko, I. A. (2009), “Foreign experience of e-government and problems of its implementation in Ukraine”. URL: <http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2009-02/09ayypiu.pdf>. [in Ukrainian]

17. Bernaziuk, O. O. (2019). E-government as a special form of public administration: concepts and problems of implementation. *Naukovyj visnyk Uzhhorods'koho natsional'noho universytetu*. Serii PRAVO. Vol. 55. URL: http://www.visnyk-juris.uzhnu.uz.ua/file/No.55/part_2/9.pdf. [in Ukrainian].

18. Kolesnichenko, I. M. (2014). Development of e-government in Ukraine: institutional aspect. *Biznes Inform*. Vol. 3. P. 52-57. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2014_3_9. [in Ukrainian].

19. Nedil'ko, A. I. (2017). The concept of e-government as an element of improving the system of public administration. *Derzhavne upravlinnia*. Vol. 2 (58). URL: http://pa.stateandregions.zp.ua/archive/2_2017/17.pdf. [in Ukrainian].

20. Ryabchynska, L. Transparent e-democracy: why does the Ministry of Digitization launch «VzayemoDiya»? (2022). URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/columns/2021/02/24/7284573/> [in Ukrainian].

21. *Electronic government. Reference summary of lectures*. Dzyuba S. V., Zhilyaev I. B., Polumienko S. K., Ruban I. A., Semenchenko A. I. Under the editorship A. I. Semenchenko. Kyiv, 2012. 266 p. [in Ukrainian].

22. Politansky, V. S. (2018). World models of electronic governance: challenges of legal modernity. *Scientific Bulletin of Public and Private Law*. Vol. 2. P. 29-35 [in Ukrainian].

23. Electronic government. Wikipedia is a free encyclopedia. (2016). URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D0%B5_%D1%83%D1%80%D1%8F%D0%B4%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F [in Ukrainian].

24. Business support in wartime. (2022). URL: <https://business.diia.gov.ua/wartime> [in Ukrainian].

25. So that everyone works. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-60757453> [in Ukrainian].

26. Some issues of granting business grants: Resolution of the CMU dated June 21. 2022 No. 738. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/deyaki-pitannya-nadannya-grantiv-biznesu-738> greenhouse economy development -210622 [in Ukrainian].

27. Grant for a garden. URL: <https://diia.gov.ua/services/grant-na-sad> [in Ukrainian].

28. The President signed the law on administrative procedures. URL: <https://news.dtkr.ua/state/laws-and-regulations/76821> [in Ukrainian].

29. On the introduction of amendments to the Law of Ukraine «On Bodies of Self-Organization of the Population» regarding the improvement of the order of organization, activity and termination of the body of self-organization of the population: draft Law of Ukraine dated 18.11.2021. No. 6319. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73226 [in Ukrainian].

30. Fang, Zhiyuan (2002). E-Government in Digital Era: concept, practice, and development. *International journal of the computer, the internet and management*. Vol. 10. No. 2. 2002. P. 1-22.

31. The work of charitable organizations during the war: practice. (2022). URL: <https://news.dtkr.ua/accounting/individual-transactions/76168> [in Ukrainian].

32. Mezentsev, A. V. (2015). E-government, e-democracy – approaches to definitions. *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia*. Vol. 1 (48). P. 68 [in Ukrainian].

33. In Ukraine, there are many charitable organizations and few people willing to donate funds. Why? URL: <https://www.ap-center.com/publikatsiyi/v-ukrayini-bagato-blagodijnyh-organizatsij-i-malo-lyudej-gotovyh-zhertvuvaty-koshty-chomu/> [in Ukrainian].

34. TOP-10 reasons to implement electronic document management (2022). URL: https://www.pdb.lviv.ua/news_edo1 [in Ukrainian].

35. Support for 2 trillion: who and how helps the Ukrainian economy. URL: <https://www.epravda.com.ua/rus/publications/2022/05/10/686844/> [in Ukrainian].

36. State regional development strategy for 2021-2027: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated August 5. 2020 No. 695. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].

37. Action Plan for 2021-2023 for the Implementation of the State Regional Development Strategy for 2021-2027 (link on the official web portal of the Verkhovna Rada of Ukraine). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/497-2021-%D1%80#Text> [in Ukrainian].

38. Appendix 2 to the State Regional Development Strategy for 2021-2027 «Operational goals and main tasks that ensure the achievement of strategic goals». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-п#n187> [in Ukrainian].

39. Chernyshov, O. (2022). Law adopted that allows communities to use special fund funds during martial law. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/15201.amp> [in Ukrainian].

40. The Law of Ukraine of July 9, 2022 on amendments to some legislative acts of Ukraine regarding the principles of state regional policy and the policy of restoration of regions and territories No. 2389-IX. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JI04786G?an=2> [in Ukrainian].

41. Chernyshov, O. (2022). The Verkhovna Rada adopted a law that defines the basic principles of restoration and development of regions and communities. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/15200> [in Ukrainian].

42. 10 bills important for decentralization that are already in the Verkhovna Rada (+infographic). (2022). URL: <https://decentralization.gov.ua/news/14464> [in Ukrainian].

43. The concept of the development of electronic government in Ukraine. Baranov O. A., Demkova M. S., Dzyuba S. V., Yefanov A. V. etc. ; under the editorship A. I. Semenchenko. Kyiv, 2009. 16 p. [in Ukrainian].

44. Electronic government: textbook / V. P. Gorbulin, N. V. Hrytsyak, A. I. Semenchenko, O. V. Karpenko et al. ; in general ed. Prof. Yu. V. Sausage; of science ed. Prof. N. V. Hrytsiak, Prof. A. I. Semenchenko. Kyiv: NADU, 2014. 352 p. [in Ukrainian].

45. Electronic government: textbook / A. I. Semenchenko, N. V. Hrytsyak, O. B. Kukarin et al.; in general ed. Prof. N. V. Hrytsyak, A. I. Semenchenko. Kyiv: National Academy of Sciences, 2016. 128 p. [in Ukrainian].

46. The law on Anti-corruption strategy of Ukraine until 2025 entered into force! URL: <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/nabuv-chynnosti-zakon-pro-antykoruptsijnu-strategiyu-ukrayiny-do-2025-roku/> [in Ukrainian].

47. On the principles of state anti-corruption policy for 2021-2025: Law of Ukraine dated June 20, 2022. No. 2322-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2322-20>. [in Ukrainian].

48. On Electronic Commerce (E-Commerce): Law of Ukraine від 03.09.2015 № 675-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/675-19#Text>. [in Ukrainian].